

КАТЕГОРІЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ ЯК ПОЛЬОВА СТРУКТУРА

У статті представлено польову модель категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові. На ґрунті п'яти внутрішньочасових ознак виокремлено ядро поля, його субпериферію, близьку, віддалену та далеку периферію.

Ключові слова: поле, аспектуальність, категорія виду, криптотип, термінативність, активітивність, стативність, евентивність, релятивність.

Попри давню традицію принцип польового моделювання у сучасній лінгвістиці навряд чи можна вважати вичерпаним у сенсі пізнання всіх його потенційних аспектів. Це підтверджено зростанням наукової зацікавленості теорією поля, намаганням дослідників доторкнутися до нових граней означеного явища, сягнути його глибших пластів для відкриття нових, ще не реалізованих можливостей. Цілком своєчасним і вмотивованим кроком у царині функціонально-категорійної граматики, на наш погляд, є моделювання поняттєвих категорій з урахуванням визначальної ролі у формуванні їхньої польової структури феноменів прихованої граматики. З огляду на це, метою нашої розвідки є репрезентація структури категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові як криптотипного поля.

Термін „поле” разом із його неодмінним супроводом („ядро”, „периферія”, „напруження”, „затухання”, „тяжіння”, „сила” тощо) для лінгвістичної метамови є досить вдалою метафорою, запозиченою з теорії електромагнітного поля. Як зазначає В. Г. Адмоні, такі поняття, як, зокрема, сила зчеплення компонентів поля можуть бути визнані притаманними цим компонентам лише метафорично, насправді ж вони існують лише у свідомості мовців у вигляді міцних і постійних асоціацій, пов'язаних із функціональною специфікою певних мовних феноменів [1, с. 78]. Досить органічно вписується в термінологічний апарат теорії поля й геометрично-просторова метафора „проекції” як властивості граматичним категоріям і формам здатності „випромінювати” граматичні ознаки на інші граматичні форми та лексичний матеріал. У контексті поля таке „випромінювання” спрямоване від форм, які визначають ядро поля, до периферії [1, с. 82]. Ця інтерпретація цілком адекватно відображає основний принцип польового структурування фізичних явищ: максимальне напруження в осерді поля та поступове його затухання на периферії.

Не зупиняючись детально на еволюції лінгвістичних уявлень про поле, згадаймо фундаментальну в цьому аспекті працю Г. С. Щура [13]. Метафора поля, за свідченням ученого, введена в лінгвістичний ужиток як *Bedeutungsfeld* („поле значень”) Г. Іпсеном та інтерпретована як *Begriffsfeld* („поняттєве поле”) Й. Тріпом, стала однією з парадигматичних підвалів мовознавчої науки. Теорія поля набула активного розвитку в працях О. Духачека, С. Д. Кацнельсона, Е. Косеріу, Л. Вайсгербера, В. Порцига, Ф. Брюно, О. Єсперсена, О. В. Гулиги і Є. Й. Шендельса, М. М. Гухман, В. Г. Адмоні, О. В. Бондарка та ін. „Якщо певні інваріантні групи позначити терміном „поле”, а здатність цих груп притягувати інші елементи – терміном „атракція”, то і „поле”, й „атракція” виявляються характерними для всіх рівнів мови” [13, с. 162], що уможливило виокремлення поняттєвих, семантичних, лексичних, лексико-граматичних, граматичних, синтаксичних, функціонально-семантичних і асоціативних полів. У лінгвоукраїністиці польову модель частин мови розробив І. Р. Вихованець [3]. Це засвідчує те, що всі наявні поля – конституенти складної і специфічної для кожної мови картини світу.

Як поля, що мають центр і периферію і перехрещуються з іншими полями, репрезентує частини мови В. Г. Адмоні. На думку дослідника, суттєва відмінність польової структури граматичних одиниць від „класичних” польових структур, притаманних фізичним явищам, – нерівномірна насиченість різних секторів периферії, більш чи менш рівномірно віддалених від серцевини [1, с. 49–51].

Плідним виявилось застосування теорії поля в царині функціональної граматики. Серед проектів такої граматики, наявних у сучасному мовознавстві, досить привабливою є інтерпретаційна модель, прийнята багатьма аспектологами, що поділяють засадничі теоретичні принципи та позиції лінгвістичної школи, визнаний лідер якої – О. В. Бондарко. Об'єкт теорії функціональної граматики О. В. Бондарка становлять функціонально-семантичні поля, кожне з яких, віддзеркалюючи певну „зону смислів”, інтегрує на підставі спільності реалізації функції відображення цієї зони різномірні мовні засоби. Утвердження теорії відбувалося в процесі вивчення категорії дієслівного виду в

російській та інших слов'янських мовах як граматикизованої частини ширшого поняттєвого поля – аспектуальності, домінанта якого – семантична категорійна ознака „внутрішній час” (за Г. Гійомом), або „характер перебігу та розподілу дії в часі” (за О. М. Пешковським) [2, с. 40–41].

Продуктивність лінгвістичної моделі опису дієслівного виду, яка ґрунтується на принципі функціонально-семантичного поля, засвідчує високий рівень її інтерпретаційної адекватності. Переконливий факт на користь плідності та перспективності ідеї функціонально-семантичного поля, на якій ґрунтується теорія О. В. Бондарка та його послідовників, – семитомник „Теория функциональной грамматики” [6–12] – результат багаторічної праці вчених-однодумців.

Проте суперечливий характер дієслівного виду, сталий лінгвістичний інтерес до нього, гостра полеміка, яку він викликає, невичерпність, попри давню аспектологічну традицію та широку літературу, спонукає до дальшого пошуку інтерпретаційних моделей, які, спираючись на загальні закономірності польового моделювання, „пронизували” б організацію кожного поняттєвого субполя аспектуальності, виявляючи її специфіку щодо інтериоризації онтологічного феномена, що стоїть за концептом „внутрішній час”. Цей підхід, на нашу думку, уможливив би стирання гострих кутів полеміки навколо такої еклектичної за характером вираження категорії, як дієслівний вид.

Уважаємо, що українська функціонально-категорійна граматика не повинна бути сліпою копією російського аналога, хоч сам принцип польового моделювання доволі репрезентативний для найбільш адекватного (а не умовно-схематичного) відображення мовних феноменів у повному спектрі їхнього вияву: інваріантному (прототипному) чи варіативному (периферійному) з урахуванням наявності синкретичних і перехідних явищ. Інтеграція елементів теорії функціональної граматики та лінгвоукраїністичних функціональних граматичних концепцій, які реалізують функціонально-категорійний підхід, на нашу думку, відкриває нові перспективи дослідження функціонального потенціалу семантичних категорій, що об'єднують виражальні засоби не лише морфологічного, а й інших мовних рівнів.

„Об'єкт вивчення морфології – слово, – зауважує І. Р. Вихованець, – але в плані граматичної будови й функціонування. Нещодавно, якесь десятиріччя-два тому, лінгвісти-теоретики вважали проблематику морфології традиційною, а отже, незначущою. Тепер морфологія здобуває гідне місце в теоретичних зацікавленнях мовознавців, тому що в ній укарбовано розмаїття й неповторні вияви мовної структури. Вона стає випробовуванням нових граматичних концепцій і творчих пошуків” [4, с. 6].

Опис аспектуальності в концепції О. В. Бондарка ґрунтується на тріаді семантична категорія – функціонально-семантичне поле – категорійна ситуація. Саме ж функціонально-семантичне поле як структура семантичної категорії обов'язково має ядро, роль якого виконує граматична категорія, та периферію. Ядром категорії аспектуальності є категорія виду, периферію наповнюють лексичні, словотвірні, синтаксичні засоби, аспектуально релевантні компоненти контексту тощо.

Ми цілком приймаємо трактування аспектуальності як семантичної категорії, що відображає характер перебігу та розподілу дії в часі, або, іншими словами, внутрішній час дії, і опирається на граматичну категорію виду. Водночас, сама польова структура категорії аспектуальності постає в нашому дослідженні дещо по-іншому. На наш погляд, до ядерної зони аспектуальності належить не сама категорія виду, а той масив дієслів, якому притаманна найповніша реалізація її категорійного потенціалу.

Категорія дієслівного виду є своєрідною граматичною рамкою, що накладається на весь дієслівний масив української літературної мови (немає дієслова поза видом). Контур рамки задає аспектуальній системі, яка виконує функцію відображення внутрішньочасового контуру ситуації, польову структуру, що виникає внаслідок семантичного тяжіння одиниць, спричиненого впливом граматичної видової домінанти „внутрішня межа дії”.

Аспектуальний аналіз, здійснюваний у контексті двокомпонентної теорії виду, ґрунтується на визнанні залежності видової поведінки дієслова від особливостей його семантики, а відповідно, і від онтологічної специфіки позамовної ситуації та способу її концептуалізації в мовній картині світу. Основними семантичними сутностями, що визначають аспектуальну поведінку дієслова, яка полягає в наявності vs відсутності видового партнера, наявності vs відсутності акціонального партнерства (корелятив за Actionarts, або родами дії), а за умови наявності – його багатовекторності чи обмеженості, можливості vs неможливості функціонувати в певних часткововидових значеннях, насамперед – прогресивному та дуративному, є аспектуальні класи, роль яких для семантики дієслова прирівнюють до ролі частин мови для граматики. Йдеться про особливі, граматично орієнтовані лексико-семантичні класи, які певним чином здійснюють „вторгнення” в граматичну сферу виду, приховано регулюючи корелятивну здатність і функціональний потенціал дієслів. На нашу думку,

такі класи з огляду на концепцію прихованих категорій Б. Л. Уорфа [5, с. 457–458] цілком можуть бути скваліфіковані як прихованограматичні категорії, або криптотипи.

Отже, аспектуальні класи („характери дієслівної дії”, за Ю. Крижаничем, О. В. Ісаченком, О. В. Горбовою, „акціональні гештальти”, за Ф. Леманном, „нехарактеризовані роди дії”, за Ю. С. Масловим та представниками школи функціональної граматики) постають у нашому дослідженні як аспектуально орієнтовані прихованограматичні класи, або криптотипи, які мають вплив на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (передовсім корелятивну здатність і функціональний потенціал) дієслів. На ґрунті українського дієслова вони постають як п'ятикомпонентна система, яку структурують: 1) термінативи, або здійсненники, напр.: *Коли сонце паде донизу, але ще не сідає, Даруся бере великодній кошик, вистелює дно половиною вишитого рушника із Матір'ю Божою, кладе туди загорнутий у маслечку сир., накриває другою половиною рушника, бере кошик на руку, закриває хвіртку на клямку і виходить на середину вулиці* (М. Матіос); 2) активітиви, або діяльники, напр.: *І ліхтарі хитаються й скрегоцуть, Мов вішальник на шибениці, й тиша Все шамкотить Сибілою беззубою, І ніч пливе, мов згуба, без кінця* (Є. Маланюк); 3) стативи, або станівники, напр.: *Вже вгорі біліла приваблива вершина, до якої я прагнула, а довкола багряніли квіти дивного кольору* (О. Бердник); 4) евентиви, або подійники, напр.: *Розпхле коліно маю, певно, десь танцював і послизнувся* (Ю. Андрухович); 5) релятиви, або відносники, напр.: *Займпонувала ця назва Андрієві не тому, що вона, так би мовити, витікала з тези про диктатуру пролетаріату, з теоретичних побудов офіційної пропаганди, а тому що вона відповідала настанові гордої Андрієвої душі й серця* (І. Багрянний).

П'ятиелементна система аспектуальних класів як один із основних складників нашої загальної концепції категорії аспектуальності уможливорює виокремлення п'яти компонентів польової моделі категорії аспектуальності: ядра, субпериферії, близької, віддаленої і далекої периферії. Пропонована польова модель категорії аспектуальності ґрунтується на п'яти криптотипних ознаках: 1) внутрішньочасова релятивність (відношення до часу); 2) внутрішньочасова евентивність (подієздатність); 3) внутрішньочасова стативність (можливість міжподійної інтервальності); 4) внутрішньочасова активітивність (можливість динаміки в межах міжподійного інтервалу); 5) внутрішньочасова термінативність (наявність перспективи розвитку процесу, його подієспрямованість).

Усі названі ознаки притаманні аспектуальному класу термінативів, що є ядром категорії аспектуальності. Подієспрямованість дієслівного процесу (у широкому сенсі слова) – диференційна ознака термінативного класу. Саме серед термінативів найбільшою мірою виявлена граматична суть категорії виду. Інтермінативним процесам не притаманна ознака подієспрямованості, натомість властиві інші, зменшення яких зумовлює відповідне місце в польовій структурі категорії аспектуальності: активітивам притаманні чотири ознаки, відповідно, – це субпериферія поля; стативам – три, отже, вони належать до близької периферії, евентивам – дві, отже, це віддалена периферія, релятивам – одна, відповідно, вони конституують далеку периферію категорії аспектуальності.

Система аспектуальних класів постає як своєрідний приховано-граматичний, або криптотипний фільтр, що визначає специфіку видової поведінки українського дієслова. Найзагальніше залежність видових особливостей від аспектуального класу можна представити так:

1) термінативам притаманні суто видове, функціонально-видове й акціональне партнерство, конкретно-процесна функція, напр.: *Питаю: „Хіба ви своїх півнів ще не порізали?” Каже: „Ще не порізала, не встигла, бо не знала, що ти приїдеш, то заріжусь зараз. Якого тобі когута різати?”* (Є. Гуцало);

2) активітиви не мають видових партнерів, натомість їм властиві багатовекторне акціональне партнерство й конкретно-процесна функція, напр.: *І вона розплачеться. Двадцять років вона не плакала. А в той день заплаче, заплаче* (Є. Кононенко);

3) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і конкретно-процесну функцію, для них характерне аспектуально-акціональне партнерство з інцептивами, що означають мить зародження стану, напр.: *– Я вам скажу просто й щиро: я вас люблю; я полюбив вас од того часу, як побачив вас* (І. Нечуй-Левицький);

4) евентивам притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція, напр.: *Біля двору, в якому розташувалась політчастина, Хасцький зіткнувся з Воронцовим* (О. Гончар) vs *На порозі він стикається з деничком* (П. Панч);

5) семантика релятивів унеможливорює будь-яке партнерство та прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема „географічні” дієслова, можуть мати уявно-видових, або інцесивних, партнерів, що

спричинено асоціативно-метафоричним семантичним залишком термінативів, від яких утворені георелятиви, напр.: *Серед забутого місця пролягала широка дорога аж на гору. Грабарі зрівняли її, розгладили* (Панас Мирний) vs *Пролягла дорога від твоїх воріт До моїх воріт, як струна* (В. Івасюк).

Описане вище криптиотипне поле найзагальніше репрезентує вплив категорій імпліцитної граматики на категорії, що мають експліцитне граматичне вираження, зокрема категорію виду. Удокладнення цього впливу уможливлене дослідженням інших рівнів аспектуальності, передусім парадигматичного, синтагматичного, прагматичного тощо.

Так, парадигматичний рівень аспектуальності репрезентує залежність видової поведінки від аспектуального чи акціонального підкласу, аспектуально вагомого тематичного класу. Приміром, термінативи об'єднують п'ять основних аспектуальних підкласів: пантивний, мутативний, конативний, перформативний, тотивний. До ядра термінативного класу належать пантиви, що означають агентивний процес, поступове здійснення якого спрямоване на досягнення повного результату, напр.: *...ми ж були вродливим народом, леді й джентльмени, відкритозорим, дужим і рослявим, самовладно-міцно вкоріненим у землю, з якої нас довго видирали з м'ясом, аж нарешті таки видерли...* (О. Забужко). Їхнє наповнення – тематичні класи дієслів творення, перетворення, відтворення, руйнування тощо. Характерна риса дієслів творення як прототипних пантивів – чітко регламентована аспектуальна поведінка. Для багатьох дієслів цього тематичного класу характерне суто видове монопартнерство: обов'язковість одного видового партнера, що має перфективне значення події, підготовленої здійснюваним процесом, напр.: *Я збивала той обруч, той стиск, і мені вдалося – я його збила* (О. Забужко). Частині пантивних безпрефіксних дієслів недоконаного виду властиве поліпартнерство: наявність кількох перфективних суто видових партнерів, які водночас є членами імперфективних кореляцій, що спричинює наявність т.з. „видових трійок”. *в'язати – зв'язати – зв'язувати* (руки), *в'язати – зав'язати – зав'язувати* (шнурки), *в'язати – пов'язати – пов'язувати* (хустку), *в'язати – прив'язати – прив'язувати* (коня).

Периферію термінативного класу наповнюють тотиви, специфіка лексичної семантики яких унеможливорює функціонування із часткововидовим значенням підкресленої тривалості, напр.: *З-за ряднини... визирнула жіноча голова, бистроока й молода, похиталася скрушно й, зітхнувши, зникла. – Ей, ви, хлопці! – звернувся до всіх один танкіст – русявий, молодий і веселий шибайголова. – Оце ось визирала – це господиня. Бачили?* (І. Багрянний). Тотиви об'єднують дієслова зі значенням процесу, природою якого передбачена миттєва реалізація: початок, перебіг і завершення компресовані в одну фазу, один момент: *... фільм, котрий ти все-таки не важишся вимкнути, не конче має скінчитися щасливо. А однаково вимикати – непростиме свинство* (О. Забужко).

Отже, модель аспектуальності як криптиотипного поля дає змогу уявити визначальний для видової специфікації дієслова вплив категорій прихованої граматики. Такий підхід відкриває перспективи для комплексного об'єктивістського аналізу виду, уможливорює виявлення всього спектра аспектуальних характеристик дієслівної лексики й найтонших нюансів її видової поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М.; Л. : Наука, 1964. – 105 с.
2. Бондарко А. В. Содержание и типы аспектуальных отношений / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 40–45.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – Л. : Наука, 1987. – 347 с.
7. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – [3-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 352 с.
8. Теория функциональной грамматики : Качественность. Количественность / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1996. – 264 с.
9. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1996. – 229 с.
10. Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1991. – 370 с.

11. Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1992. – 303 с.
12. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1990. – 263 с.
13. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 255 с.

Mykola Kal'ko

The aspectuality category as a field structure

The article introduces a field model of the aspectuality category in the Ukrainian literary language. On the basis of 5 inner temporal marks the field nucleus, its subperiphery, the near, distant and remote peripheries are singled out.

Key words: aspectuality, category of aspect, terminative mark, activity mark, stative mark, eventive mark, relativity mark.

Людмила Островська

ФУНКЦІОНУВАННЯ АТРИБУТИВНОЇ КОНСТРУКЦІЇ В ПРОСТОМУ ПОШИРЕНОМУ РЕЧЕННІ

Висвітлено проблему співвіднесення внутрішніх системних властивостей атрибутивних конструкцій з особливостями їхнього функціонування в умовах контексту простого поширеного речення, визначено особливості взаємодії атрибутивної конструкції з граматичними суб'єктом і предикатом на структурно-семантичному та семантичному рівнях.

Ключові слова: комунікація, контекст, функціонування атрибутивної конструкції, просте поширене речення, структурно-семантичний рівень речення.

Комунікація являє собою реалізацію мовної системи, але не в тому сенсі, що певна абстрактна мовна система виражається в конкретному комунікативному відрізку, а в тому, що сама комунікація – це існування мови, і вона наскрізь просякнута мовною системою [2, с. 7], [5, с. 141]. З огляду на це аспект функціонування синтаксичних конструкцій є особливо актуальним і важливим, оскільки вивчення лише їхньої структурно-семантичної організації було б неповним.

Погляди лінгвістів стосовно комунікативності найменших синтаксичних одиниць неоднотайні. На думку Г. В. Колшанського, слово й словосполучення є номінативними одиницями, які позначають ті чи ті предмети та явища; речення встановлює зв'язок між цими явищами завдяки певним формам сполучень номінативних одиниць у синтаксичній структурі [5, с. 40]. Позначення ж якогось предмета чи явища не може містити в собі властивості спілкування [6, с. 71].

М. Я. Блох вважає, що непередикативні сегменти, словосполучення, які виділені в самостійну позицію, окремі повнозначні й неповнозначні слова, вигук стають носіями інформативного смислу лише в поєднанні з передикативними ядрами мовлення, лише у складі передикативних сполучень слів, тобто в реченнях і через них [3, с. 119].

Комунікативні властивості словосполучення, як і слова, заперечує І. П. Юшук [9, с. 110]. В. Л. Наєр доводить, що така мовна одиниця, як слово одержує статус комунікативної тільки в мовленнєвому акті, коли вона виконує роль самостійного висловлювання, як от вигук „Пожежа!”. Сама по собі вона не є комунікативною [7, с. 6].

Якщо стверджувати, що мовне спілкування між людьми здійснюється за допомогою висловлювання, то слід зауважити, що будь-яке висловлювання – це певний набір синтаксично та семантично організованих словесних знаків, які призначені брати участь у процесі комунікації. Якби слово чи словосполучення не містили в собі інформації, тобто не володіли комунікативним потенціалом, вони не могли б створювати такі комунікативні одиниці як речення, висловлювання чи текст. Отже, речення є комунікативною одиницею завдяки синтаксичним одиницям, з яких воно складається.

Метою пропонованої статті є співвіднесення внутрішніх системних властивостей атрибутивних конструкцій з особливостями їхнього функціонування в умовах контексту.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань: 1) з'ясувати особливості функціонування атрибутивної конструкції в складі передикативної групи; 2) визначити